

LINGUAE FRANCAE ANTIQUAE

Lesbrief van Stichting Zenobia

DOCENTENHANDLEIDING

Onderdeel van de module
EEN MESOPOTAMISCHE ODYSSEE

Over deze lesbrief

Thema

Linguae francae in het Oude Mesopotamië

Vereiste voorkennis

Leerlingen kunnen het Griekse alfabet herkennen

Niveau

Onderbouw (aanvullend of verrijkend)

Bij bestaande lesmethodes

ARGO, Pallas, Disco, Minerva, SPQR, Feniks, Memo, Geschiedenis Werkplaats, Tijd voor Geschiedenis

Duur

Twee à drie lesuren

Inleiding

Welkom bij deze lesbrief van de Mesopotamische Odyssee! In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het overkoepelende thema van *linguae francae* in het Oude Mesopotamië en vervolgens op twee groepen van talen en schriftsystemen: 1) spijkerschrift, Sumerisch en Akkadisch; 2) alfabet en Aramees. Deze onderwerpen zijn besproken in het leerlingmateriaal en zullen in deze docentenhandleiding verder worden uitgebouwd.

In deze docentenhandleiding zijn de antwoorden op de opdrachten te vinden die in het leerlingmateriaal langskomen en extra opdrachten bij dit materiaal. Anderzijds biedt het de docent extra houvast, extra achtergronden en voorbeelden van verschillende bronnen rondom het thema. Hierbij moet gedacht worden aan teksten in de Sumerische of Akkadische taal, oorspronkelijk geschreven in het spijkerschrift en hier voorzien van vertaling en commentaar. Ook worden voorwerpen zoals beelden en kleitabletten besproken die passen binnen het thema en vaak ook de verschillende domeinen binnen het thema verenigen.

Waar in het leerlingmateriaal de twee hierboven genoemde groepen van talen en schriftsystemen centraal staan, is er in het docentenmateriaal meer ruimte om de verdieping en verbreding in te gaan. De link tussen leerlingmateriaal en dit aanvullende materiaal is daardoor niet altijd te leggen, maar we dagen elke docent uit om op zoek te blijven gaan naar parallellen. Uiteraard hebben we een keuze moeten maken in het aanbod. Daarom is aan het eind een overzicht gegeven van relevante literatuur, die vaak ook online te raadplegen is, zodat wie dat wil, zich verder kan blijven verdiepen in het onderwerp. Ook bieden we graag aanknopingspunten met een museumbezoek in een van de Nederlandse oudheidkundige musea, zodat de lesbrief een praktisch vervolg kan krijgen in de vorm van een excursie.

Leerdoelen

- Leerlingen kunnen verschillende schriftsystemen uit het Oude Midden Oosten herkennen en benoemen, specifiek het spijkerschrift en het alfabet.
- Leerlingen kunnen het begrip 'lingua franca' uitleggen en bovendien toelichten waarom Akkadisch en Aramees 'linguae francae' zijn.
- Leerlingen kunnen in eigen woorden uitleggen waarom het alfabet het dominante schriftsysteem werd ten koste van het spijkerschrift.
- Leerlingen kunnen hun naam en losse woorden schrijven in het spijkerschrift en Aramees.

- Leerlingen kunnen eenvoudige zinnen geschreven in het spijkerschrift translitereren en normaliseren met behulp van een tekenlijst.
- Leerlingen kunnen eenvoudige Akkadische zinnen vertalen.

Bekend veronderstelde voorkennis

De lessen in deze lesbrief zijn bedoeld als aanvulling op bestaande lesmethodes, maar zijn met wat toelichting ook op zichzelf te gebruiken. De enige bekend veronderstelde voorkennis is dat leerlingen het Griekse alfabet kunnen herkennen.

Daarmee sluit deze lesbrief in ieder geval aan bij de volgende lesmethodes:

Grieks	Argo Thema 1, Pallas Les 1
Latijn	Disco Hoofdstuk 1, Minerva Hoofdstuk 1, SPQR Inleiding “Romani”
Geschiedenis	Feniks Hoofdstuk 2, 3.1, 4.1, Memo V1 Hoofdstuk 1, 2 en 3, Geschiedeniswerkplaats Hoofdstuk 3 en 4, Tijd voor Geschiedenis Tijdvak 2

Tijdsbesteding en voorgestelde aanpak

De lesbrief gaat uit van minimaal twee lessen van elk 45–60 minuten. Hierbij kan één les gaan over het spijkerschrift en het Akkadisch. De andere les gaat dan over het Aramees en het bijbehorende alfabet. In beide lessen is er mogelijkheid tot verdieping in volgende lessen met het materiaal uit deze docentenhandleiding. Een andere mogelijkheid is om een deel van een les aan deze lesbrief te besteden en het andere deel aan de reguliere lesstof over de Grieken en Romeinen.

In alle gevallen is het aan te raden om met de leerlingen de reguliere lesmethode te behandelen die anders ook al besproken zou worden. De informatie die hierin gegeven wordt, kan vervolgens makkelijker aan de aanvullende informatie over het Oude Midden Oosten gekoppeld worden.

Het lesmateriaal voor leerlingen is zo aangeboden dat deze van begin tot eind achter elkaar door te werken is. Dit kan vervolgens zowel klassikaal, als in groepjes, als zelfstandig behandeld worden. Dit laatste betekent dat het ook als extra materiaal ingezet kan worden voor leerlingen die dat leuk vinden of die sneller door de basisstof gaan. Leerlingen die sneller klaar zijn kunnen met een van de verbredings- en verdiepingsopdrachten uit de docentenhandleiding aan de slag. De docent kan deze aanbieden aan de leerling. In deze docentenhandleiding is bij de opdrachten aangegeven onder welke categorie volgens het RTTI-model de vragen behoren.

Antwoorden bij lesmateriaal

Het concept lingua franca

Opdracht I (R en I)

1. Linguae francae zijn talen die mensen in verschillende moedertalen gebruiken om te communiceren, 'antiquae' laat zien dat het om talen gaat die in de oudheid als linguae francae fungeerden.
2. Eigen antwoord. Voorbeeld van een goed antwoord: Ik zou Spaans kiezen, want ik wil naar Mexico en dan kan ik met de mensen daar communiceren.
3. Eigen antwoord. Voorbeeld van een goed antwoord: Het Russisch is in veel voormalig Sovjetlanden een lingua franca. De taal wordt daar gesproken door mensen met verschillende moedertalen om met elkaar te kunnen communiceren. Het Russisch wordt geschreven in het Cyrillisch schrift.

De ontwikkeling van schriftsystemen

Opdracht II (T1 en I)

1. Verticaal, horizontaal, 'winkelhaak', en ook schuin (omhoog of omlaag). Je leest een teken altijd van links naar rechts, en dus van 'kop tot punt' van het teken.
Verticaal: Horizontaal: Winkelhaak:
Schuin omlaag: Schuin omhoog:
2. Klei was genoeg aanwezig in het gebied en kon gemakkelijk bewerkt en hergebruikt worden. Bovendien waren andere, moderne schrijfmaterialen zoals papier (van de papyrusplant) of perkament pas later uitgevonden. Die zouden dan ook geleidelijk aan klei als belangrijkste schrijfmateriaal vervangen.
3. Dit was de snelste manier van schrijven. Anders zou je tekens inkerven, maar dat neemt meer tijd in beslag. In vroege fases van het spijkerschrift werd dit trouwens nog wel gedaan, en in andere schriftsystemen op klei zie je wel dat men inkervingen maakte in de klei (bijvoorbeeld in Lineair A en B).
4. Een schrijver drukt in de klei met een rietstengel (een 'stylus'). De hoek van de rietstengel werd gebruikt voor de 'kop' van de spijker en de winkelhaak-tekens, de lengte van een rietstengel voor de 'spijker' zelf. Dit alles in een vloeiende beweging. Zie hiervoor ook [dit filmpje](#) van het British Museum en [dit overzicht](#) van schrijftechnieken en -materiaal bij het spijkerschrift.
5. Eigen verwerking.

Opdracht III (T en I)

1. Het logogram SAG betekent hoofd. In deze eerste fase is het teken nog meer een pictogram, een tekening in plaats van een logogram, een teken.
2. Tussen fase 1 en 2: het teken draait een kwartslag tegen de klok in.
Tussen fase 2 en 3: het teken krijgt spijkers (een aanwijzing dat de tekens in de klei gedrukt werden in plaats van gekerfd).
Tussen fase 3 en 4: het teken krijgt steeds minder spijkers en wordt steeds abstracter.
De vroegste fase dateert uit ca. 3400 tot late 3e millennium v.Chr; de fases daarna beschrijven ontwikkelingen tot de 1e eeuw n.Chr.
3. Voorbeelden van een goed antwoord zijn:
Voordeel: Het is steeds makkelijker om het teken snel te schrijven.
Nadeel: Het is steeds minder makkelijk te herkennen wat het teken betekent.
4. DINGIR = God, hemel (Oorspronkelijk stelt het een ster voor. Dit teken wordt gebruikt als logogram voor het woord voor 'god' en ook als determinatief voor godennamen. Het heeft bovendien de lettergreepwaarde 'an'.)
KU₆ = Vis (Ook gebruikt als determinatief voor vissoorten)
HU = Vogel(soorten)
SHE = Graan(soorten)
DUG = Kruik/vaas/pot (Ook gebruikt als determinatief voor keramieke objecten zoals kannen en kruiken)

Tip: Nog meer voorbeelden zijn te vinden in R. Labat, *Manuel d'Épigraphie Akkadienne* (5e editie 1976). Deze is te downloaden via [Archive.org](https://archive.org).

Opdracht IV (R en T1)

1 = E, 2 = C, 3 = A, 4 = D, 5 = B

Opdracht V (R en T1)

1. Niet waar (spijkerschrift is een schriftsysteem, dus om talen in te schrijven. Er zijn ten minste 10 talen in het spijkerschrift geschreven.)
2. Waar (maar soms wel met beperkingen; dat wordt 'defectiviteit' genoemd)
3. Niet waar (spijkerschrift wordt van links naar rechts geschreven en gespeld)
4. Waar (via lettergreeptekens, die je ook op verschillende manieren kunt spellen, of soms via een logogram)
5. Niet waar (andere talen in het spijkerschrift zijn bijvoorbeeld Sumerisch, Hettitisch en Ugaritisch)
6. Niet waar (voor moderne talen in het Midden-Oosten, zoals Arabisch en Hebreeuws, wordt het Arabische en Hebreeuwse alfabet gebruikt)

Opdracht VI (T1 en T2)

Deze oefeningen komen uit het boek van Rients de Boer, *Lees direct spijkerschrift zonder voorkennis* (2021).

Transliteratie: *li-sha-an ak-ka-di-im*

Normalisatie: *lishan akkadim*

Vertaling: “De taal van de Akkadiërs” of “de Akkadische taal”

Opdracht VII (T1 en T2)

1. Transliteratie: LUGAL *a-na-ku*
Normalisatie: *sharrum anāku*
Vertaling: “Ik ben een/de koning” of “ik, koning”
2. Transliteratie: LU₂.MESH *at-tu-nu*
Normalisatie: *awīlū attunu*
Vertaling: “Jullie zijn (de) mannen” of “jullie, mannen”
3. Transliteratie: *shi-i NIN*
Normalisatie: *shī bēltum*
Vertaling: “Zij is een/de meesteres” of “zij, vrouwe”

De ontwikkeling van het alfabet

Opdracht VIII (R en I)

1. Eigen antwoord.
2. Eigen antwoord. Voorbeelden van een goed antwoord zijn: een alfabet is gemakkelijker om in te schrijven, omdat je minder tekens hebt. Het spijkerschrift is een lettergrepenschrift. Het kost meer tijd om je naam in het spijkerschrift te schrijven.

Opdracht IX (T2)

1. Uit de voorbeelden blijkt dat het Aramees als lingua franca fungeert, omdat mensen met verschillende moedertalen Aramees met elkaar spreken. In het eerste voorbeeld is dit duidelijk uit: de zoon van de Judeese koning wil dat de Assyrische commandant Aramees met hem spreekt en hij geeft aan dat hij dat begrijpt: “Spreek toch Aramees tegen uw dienaren, want dat verstaan wij.” In het tweede voorbeeld spreekt de Neo-Babylonische koning Nebukadnezar II met de Chaldeeën en staat er expliciet: “Toen spraken de Chaldeeën tot de koning in het Aramees.”
2. In het eerste voorbeeld wel: de Assyrische commandant en de Judeese koningszoon onderhandelen met elkaar. In het tweede voorbeeld niet: de Chaldeeën willen geen doel bereiken met het gesprek met koning Nebukadnezar II.
3. Voor het spreken van een taal hoeft je het alfabet niet te kennen en te kunnen schrijven (je kunt analfabeet zijn). Wanneer je een taal wilt schrijven, moet je deze ook leren lezen en schrijven.

Opdracht X (T1 en T2)

1. De man op de voorgrond heeft papyrus/perkament in zijn linkerhand. De man op de achtergrond heeft een kleitablet/wastablet in zijn linkerhand.
2. Het Aramees werd geschreven op papyrus/perkament, wat erg gemakkelijk vergaat in natte klimaten en daardoor is er veel verloren gegaan. De klei waarop Akkadisch werd geschreven, blijft beter bewaard.
3. Het meeste materiaal komt uit Egypte vanwege het klimaat daar. Dat geeft een gekleurd geografisch beeld, omdat de meeste teksten uit één regio komen.

Opdracht XI (I)

Woord in het Syrisch	Op welk Nederlands of Engels woord lijkt het?	Wat betekent het?
batrito	batterij, battery	batterij
reklam d'telefizyon	reclame televisie	televisiereclame
bira	bier, beer	bier
numro d'telefon	nummer telefoon, number telephone	telefoonnummer
wirus	virus	virus

Afsluitende opdracht (T1 en T2)

1. Voorbeelden van een goed antwoord zijn: door kolonisatie, door verspreiding van macht
2. Ja, het Nederlands was een lingua franca, omdat het door mensen met verschillende moedertalen werd gebruikt om te communiceren. Dit is te zien op meerdere momenten in de geschiedenis, bijvoorbeeld in het huidige Suriname en Indonesië, maar ook in de Verenigde Staten. België had ook koloniën, hoewel daar voornamelijk Frans werd en wordt gesproken.
3. Een machtsblok zorgt ervoor dat een taal, in dit geval een lingua franca, overleeft.

Verwerkingopdracht (na behandeling van het gehele leerlingmateriaal)

Maak je eigen kleitablet!

Het Gilgamesh-epos is een van de oudste literaire werken, geschreven in het spijkerschrift. Een mooie vertelling van Jona Lendering is [HIER](#) te vinden op zijn blog, de Mainzer Beobachter, in zeven delen. Het is zeker de moeite waard om met leerlingen dit verhaal te behandelen. Het gaat over vriendschap, avontuur, leven en dood. Er zijn veel parallellen te trekken met andere verhalen (bijvoorbeeld de *Ilias* van Homerus). Bovendien biedt dit een mooie gelegenheid om met de leerlingen een verdiepende opdracht over spijkerschrift te maken. Hieronder doen we een voorstel voor een dergelijke opdracht:

1. Schrijf drie zaken op die jij belangrijk vindt. Denk bijvoorbeeld aan: Goede gezondheid, rijkdom, familie, liefde, eten, school/opleiding/wijsheid, vrede, geloof, kracht
2. Zoek de spijkerschrifttekens die hierbij horen, via onderstaande tabel.

Waarde	Tekens	Sumerisch
Kracht/macht		A ₂
Gezondheid		SILIM
Wijsheid/kennis		NAM.ZU
Liefde		AG ₂
Vrede		U ₂
		INIM.DUG ₃
		NE.HA
Geloof/vertrouwen		NIR
Rijkdom		NIG.TUKU
Rust/kalmte		NE.HA
Vriendschap		NAM-DUB ₃ -SA
Schoonheid		UL
Familie		IM.RI.A
Geluk		LA.LA

Vervolgens gaan we het kleitablet maken en de tekens aanbrengen. Dit onderdeel bestaat uit verschillende fases:

1. Neem een stuk klei ter grootte van je handpalm.
2. Kneed de klei tot een ovaal kussentje.
3. Leg de klei in je handpalm en maak de bovenkant zo plat mogelijk door er met je andere hand op te drukken.
4. Zelf een stylus maken wordt wat lastig. Gebruik hiervoor dus een eetstokje of de botte kant van een bamboe satéprikker.
5. Schrijf de tekens in een vloeiende beweging op het kleitablet.

Alternatief: Verzin een eigen boodschap in het Nederlands, geschreven in het spijkerschrift, om te ontcijferen (dus translitereren en normaliseren) door iemand anders. Gebruik hiervoor de tabel met de lettergrepen in spijkerschrifttekens.

Extra materiaal

Hieronder volgt een verzameling van materiaal dat besproken kan worden wanneer er extra tijd is en/of wanneer er interesse is om meer te verbreden of te verdiepen.

1. Ontcijfering spijkerschrift en andere verdieping over het spijkerschrift

Een algemene tip is het boek van Rients de Boer: *Lees direct spijkerschrift zonder voorkennis* (2021). Hierin zijn verschillende spijkerschriftteksten opgenomen die prima met de leerlingen behandeld kunnen worden. Bovendien is hierin een schets opgenomen van de Akkadische grammatica, een geschiedenis van Mesopotamië en van de ontcijfering van het spijkerschrift. Deze onderwerpen zullen voor veel lessen te diepgaand zijn, maar het is zeker interessant om aan te stippen, vooral als leerlingen hiernaar vragen.

Ruim drieduizend jaar lang zijn er telkens nieuwe volkeren en culturen in Mesopotamië geweest. De Sumeriërs van 5000 jaar geleden die oorspronkelijk het spijkerschrift ontwikkelden voor hun Sumerische taal, waren al lang geschiedenis voor de Parthen en Sassaniden kwamen. Het alfabet werd dominant en oude talen, schriften en culturen raakten in verval. De laatste spijkerschriftteksten die we kunnen dateren komen uit 79/80 n.Chr. Dit zijn teksten met astronomische waarnemingen uit Babylon en Uruk. Wanneer de laatste spijkerschrifttekst is geschreven, is onbekend, maar wetenschappers vermoeden dat dit tussen 100 en 200 is geweest. Daarna is de kennis van het spijkerschrift en de talen die erin geschreven werden steeds meer verloren gegaan.

Wist je dat...

er ook een Aramese versie van de Behistun-tekst bestaat? Het papyrus uit Elephantine (zuid Egypte) is gefragmenteerd bewaard gebleven, maar laat de verspreiding van de Behistun-tekst zien. Meer informatie over deze papyrus is te vinden op de [website](#) van het Elephantine project.

Pas in de 17e eeuw kwamen de eerste teksten weer in de belangstelling om te lezen, en de ontcijfering van de teksten kwam midden 19e eeuw. De kern van de ontcijfering ligt in de aanwezigheid van ontcijferde en te ontcijferen talen en schriftsystemen naast talen en schriftsystemen die wél al gelezen kunnen worden. In het geval van spijkerschrift is de inscriptie bij Behistun cruciaal geweest, vergelijkbaar met de Steen van Rosetta voor de ontcijfering van het Egyptische hiërogliefenschrift.

Op het reliëf bij Behistun is Darius I te zien. Hij heeft zijn voet op de verslagen troonpretendent Bardiya. Achter hem staan twee schildwachten. Voor de “koning der koningen” staan negen overwonnen rebellen die na de dood van Cambyzes (Darius’ voorganger) in opstand waren gekomen. In de tekst bij de afbeelding is een vergelijkbare inhoud te lezen, in het Akkadisch, Oud-Perzisch en Elamitisch. Via de Oud-Perzische inscriptie is uiteindelijk het spijkerschrift ontcijferd.

Afb. 7 Het centrale reliëf van de Behistun-inscriptie met rechts een close-up van een meertalige spijkerschrifttekst uit Pasargadae

2. De Codex Hammurabi

Een van de beroemdere koningen van het oude Mesopotamië is Hammurabi. Hij regeerde in de 18e eeuw v.Chr. als koning van Babylon. Onder zijn leiding groeide Babylonië uit tot een wereldrijk en een van de belangrijkste machten van het Midden Oosten. Hammurabi liet toen dit gebeurd was een twee meter hoge zwarte steen bewerken zodat hij zijn rechtvaardige status kon delen met zijn hele rijk. Dit deed hij in beeld en tekst. Deze stèle is in 1901 gevonden in Elam, het huidige Iran.

Op de afbeelding op de stèle kun je twee figuren zien. Links staat Hammurabi. Hij toont met zijn houding respect voor de zittende figuur rechts. Dat is de god Shamash, de god van de zon en de rechtvaardigheid (zie over Mesopotamische goden ook de lesbrief [Olympus Extended](#)). Shamash geeft Hammurabi een staf en een ring om zo duidelijk te maken dat Hammurabi de rechtmatige koning is.

De tekst onder deze scène is de eigenlijke wettekst. Je kunt het in drie delen verdelen: eerst de proloog, dan volgen bijna 300 wetten en daarna is de epiloog. In de proloog beschrijft Hammurabi zelf hoe hij goed is geweest voor de steden in zijn rijk. In de epiloog wordt door Hammurabi uitgelegd wat je met de wetten moet doen en wat er gebeurt als je deze steen verwoest of verandert qua inhoud.

Afb. 8 De Codex Hammurabi met rechts een close-up met zichtbaar spijkerschrift

De wetten zelf vormen het grootste deel van de tekst. Het is niet waarschijnlijk dat deze echt uitgevoerd werden. In plaats daarvan zullen ze eerder gebruikt zijn als 'bewijs' voor Hammurabi en de inwoners van zijn rijk dat hij inderdaad de rechtvaardige heerser is en zelfs de aardse vervanger van Shamash.

Twee wetten uit de Codex Hammurabi:

§195 *shumma marum abāshu imtaḥṣ rittashu inakkisū*

Als een zoon zijn vader heeft geslagen, zal men zijn hand afhakken.

§205 *shumma warad awīlim lēt mār awīlim imtaḥṣ uzushshu inakkisū*

Als een slaaf van een man de wang van een zoon van de man heeft geslagen, zal men zijn oor afhakken.

Meer wetten en achtergronden, met afbeeldingen van de tekens, een transliteratie, normalisatie en (Engelse) vertaling van de teksten zijn [HIER](#) te vinden.

De Codex Hammurabi is overigens de nummer 1 in top 100 van de CDLI (Cuneiform Digital Library Initiative) van belangrijkste spijkerschriftvoorwerpen. Op de [site van het CDLI](#) is de complete lijst te vinden (met toelichting). Een onderzoeksoopdracht voor leerlingen zou kunnen zijn om een van de voorwerpen op de lijst te laten onderzoeken op vorm, tekens, taal, inhoud, functie en relevantie.

3. Symbolen achter het (Griekse/Latijnse) alfabet

De letters die we nu gebruiken zijn eigenlijk Latijns te noemen. En die letters zijn weer afgeleid van het Griekse en het Griekse weer van het Fenicische alfabet. Zie hiervoor ook ‘De ontwikkeling van het alfabet’ in het leerlingmateriaal. Maar niet alleen de vormen van de letters die we gebruiken zijn daarnaar terug te voeren, ook de namen van de letters en het woord ‘alfabet’ zelf (naar de eerste twee letters van het Griekse alfabet, alfa en beta).

De meeste Griekse letters hebben een oorsprong in de Fenicische naam van het teken en zijn vernoemd naar de vorm van het teken. Bijvoorbeeld het teken A, α. In het Grieks is dit de letter alfa, een naam afgeleid van het woord voor ‘os’ (zoals in het Akkadisch ‘alpum’). Draai de hoofdletter A 180 graden en met een beetje fantasie zijn de kop, oren en hoorns van een rund te zien. De M, μ is de letter mu, wat afgeleid is van het woord ‘me’, dat ‘water’ betekent; de letter P, ρ is de rho, naar resh, het woord voor ‘hoofd’.

Zie ook N. van der Sijs en J. Engelsman, *Nota Bene* (2000). In dit boek wordt bovenstaande nog verder toegelicht. Hieruit komt onderstaande uitleg over de ‘namen’ van de Romeinse letters, die we nog steeds gebruiken:

“De Romeinen namen de namen van de letters (alfa, bèta) niet over van de Grieken. Klinkers spraken ze uit volgens hun klank, en dan lang: aa, ee, oo, ie, uu. Medeklinkers die aangehouden kunnen worden, spraken ze uit als è + de klank: ef, el, em, en, er, es, eks (later onder invloed van de Griekse ksi tot iks geworden); de overige medeklinkers spraken ze als medeklinker + ee: bee, cee, dee, gee, jee, pee, tee, vee. De k kwam alleen voor in de combinatie ka, de q alleen in qu, wat hun naam verklaart. De ha dankt zijn naam aan de wijze van uitspraak, met ademtocht. De zet is de enige letter die de Griekse naam behield, waarschijnlijk omdat ze later geleend werd. Het is duidelijk dat wij al onze letternamen aan de Romeinen danken.” (Van der Sijs en Engelsman 2000: 77)

De letters x, y en z zijn letters in het Latijnse alfabet die alleen in Griekse leenwoorden werden gebruikt en om die reden later zijn toegevoegd met zoveel mogelijk de originele naam van de letters: de x komt van de Griekse ksi (ξ, Ξ), de y wordt nog steeds ook wel de 'Griekse y' genoemd en komt van de letter upsilon (υ, Υ), de z komt van de Griekse zèta (ζ, Ζ).

4. Verschillende genres in het spijkerschrift

Er is een grote rijkdom aan teksten geschreven in het spijkerschrift. Oorspronkelijk werd het spijkerschrift ontwikkeld voor het bijhouden van goederen, zaken en diensten. De oudste teksten gaan dan ook vooral over het bijhouden van hoeveelheden graan en schapen, of zijn contracten tussen verschillende personen of afgesloten leningen. Maar al snel werd het schrift gebruikt om meer complexe teksten te schrijven. We vinden dan ook voorbeelden van bijna alle oudere en moderne tekstgenres, zoals persoonlijke brieven, geschiedenisteksten, liefdesverhalen, wetteksten, wetenschappelijke lijsten, lofzangen op de goden, uitgebreide religieuze rituelen, en epische gedichten zoals het verhaal van Gilgamesh.

Door te kijken naar de vorm en kwaliteit van het voorwerp met tekens (de 'drager') en naar de tekens zelf, kan het een en ander afgeleid worden over het teksttype en de mogelijke inhoud. Bijvoorbeeld:

- Administratieve teksten. Vaak met terugkerende elementen om kwantiteit, kwaliteit en soort aan te duiden. Kleine kleitabletten voor snel hergebruik.
- Brieven. Dit zijn vaak lichte, kleine kleitabletten, met minder tekst, om zo gemakkelijker vervoerd te kunnen worden.
- Literaire teksten. Deze zijn juist groot, zwaar want de tekst bleef in de tempel of het paleis. Dit zijn vaak lange gedetailleerde teksten met meerdere kolommen met heel kleine tekens.
- Schooltabletten. De vorm is vaak wat 'lelijker', met slechte tekens, omdat het een oefening was voor leerlingen.
- Bouw-/koningsinscriptie. Dit is vaak een inscriptie op een reliëf of kleitichel, soms ook met een stempel aangebracht.

Hieronder volgt een aantal voorbeelden uit de Van der Meer-Cools collectie van de VU Amsterdam. Kunnen de leerlingen raden welke tekstsoort elke tekst is?

Antwoord: een [brief](#) van een zekere Babi aan Shartum (linksboven), een [administratieve tekst](#) over schapen (rechtsboven), een [bouwinscriptie](#) van Nebuchadnezzar (linksonder) en een [literaire tekst](#) met een hymne aan de god Enlil (rechtsonder).

Afb. 9 Vier verschillende soorten teksten in het spijkerschrift

Op de site van [Electronic Babylonian Library](https://www.electronicbabylonianlibrary.org/) zijn nog meer literaire teksten te vinden met transliteratie en vertaling.

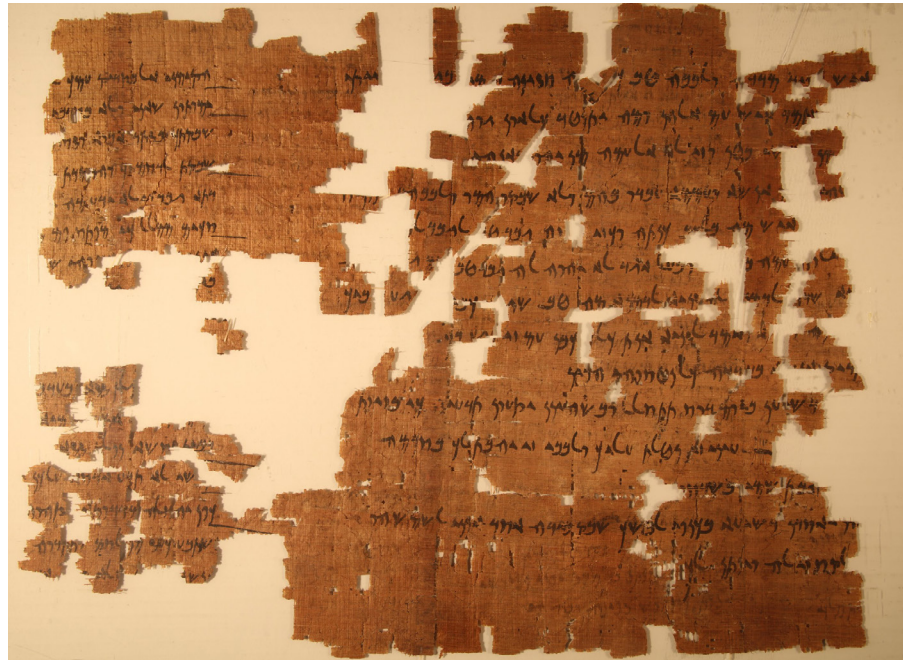
5. Het verhaal van Ahiqar

Een van de meest bewerkte verhalen in de literatuur van het Oude Midden Oosten is het verhaal van Ahiqar. Dit verhaal is bewerkt en herteld in veel verschillende talen, maar Aramese papyri uit de 5e eeuw v.Chr., gevonden in de Egyptische Elephantine (zuid Egypte), vormen de oudste versie. Op dit eiland in de rivier de Nijl was een Judese kolonie, waar Judese en Aramese kolonisten Aramees spraken en schreven. De samenvatting van het verhaal van Ahiqar hieronder is gebaseerd op Folmer 2017, 73–74.

Het hoofdpersonage van het verhaal is de wijze Ahiqar, raadgever aan het Assyrische hof van koningen Sanherib (705–681 v.Chr.) en Esarhaddon (680–669 v.Chr.). Hij heeft zelf geen kinderen maar adopteert zijn neef Nadin om hem op te volgen. Ahiqar onderwijst Nadin, die vervolgens zijn

oom opvolgt bij koning Esarhaddon. Nadin overtuigt Esarhaddon ervan dat Ahiqar verraad heeft gepleegd, waarop Esarhaddon Ahiqar laat executeren. Dit verloopt niet helemaal volgens plan: Nabusumiskun, die dit moet uitvoeren, is door Ahiqar gered van de dood. Daarom doodt hij een eunuch en brengt Ahiqar in veiligheid. Op dit punt breekt de Aramese versie af.

Afb. 10 Een papyrus met het verhaal van Ahiqar uit Elephantine

Wist je dat...

één van de papyri met het verhaal van Ahiqar te zien is in het Neues Museum in Berlijn? Afbeeldingen van de papyri, de Aramese tekst en Engelse vertaling zijn online te vinden via deze [link](#).

We kennen wel verschillende vervolgen van het verhaal uit andere vroege versies. De overeenkomst is dat Nadin dood gaat en Ahiqar in ere wordt hersteld. In de Syrische versie loopt het verhaal als volgt af: De Egyptische farao verzoekt de Assyrische koning een architect die een paleis tussen hemel en aarde kan maken. Als hij dat niet kan, moeten de Assyriërs drie keer de jaaropbrengst aan de Egyptenaren afdragen. Maar wanneer hij het wel kan, krijgen de Assyriërs drie keer de jaaropbrengst van de Egyptenaren. Nadin heeft geen idee hoe dit opgelost moet worden. Nabusumiskun weet dit wel: hij vertelt dat Ahiqar nog leeft. Ahiqar gaat naar Egypte en komt terug met drie keer de jaaropbrengst van de Egyptenaren. Ahiqar onderwijst vervolgens Nadin een reeks spreken,

waarna Nadin opzwelt en sterft. Het verhaal van Ahiqar wordt vaak samen overgeleverd met de spreuken van Ahiqar, ook al is het niet zeker of deze spreuken ook aan Ahiqar toegeschreven moeten worden.

Ondanks dat de oudste bron in het Aramees is, hebben vooral de uitgebreide Syrische en Arabische versies een belangrijke rol gespeeld in de vertalingen naar andere talen. Deze latere versies zijn vaak veel uitgebreider en bevatten meer details dan het verhaal uit de Aramese papyri en vertellen bijvoorbeeld dat Ahiqar 60 vrouwen heeft gehad. Tot op de dag van vandaag is het verhaal van Ahiqar populair en wordt het nog steeds zowel schriftelijk als mondeling doorgegeven.

Opdrachten bij de Ahiqar-tekst

1. Het einde van de Aramese Ahiqar-tekst ontbreekt. Schrijf zelf een einde voor de tekst van ongeveer 300 woorden.
2. Wat zou een goede straf zijn voor Nadin? En waarom?
3. Hoe zou het komen dat de latere versies veel uitgebreider zijn dan het verhaal uit de Aramese papyri?

Tip voor een grotere opdracht:
Vergelijk de Ahiqar-traditie met één van de volgende bronnen: de fabels van Aesopos, het leven van Aesopos, het deuterocanonieke boek Tobit, en sura 31 uit de Koran.

Wist je dat...

er veel parallel te zien zijn tussen Bijbelse hofvertellingen en het verhaal van Ahiqar? De verhalen van Jozef, Daniël, en Esther zouden als inspiratiebron gediend kunnen hebben voor het verhaal van Ahiqar. Zo wordt in de Syrische versie de kleding van Ahiqar in geitenbloed gedoopt, net zoals in het verhaal van Jozef.

6. Tellen in andere schriftsystemen

Tellen in het Akkadisch

Uit De Boer, *Lees direct spijkerschrift zonder voorkennis* (2021).

Het spijkerschrift heeft een apart systeem en tekens om getallen, gewichten, hoeveelheden etc. aan te geven. De Mesopotamiërs gebruikten een telsysteem dat feitelijk een mix is van een tientallig (zoals het onze) en een zestigtallig systeem (gebaseerd op de cycli van de maan en de zon).

Voor nu is het voldoende om te weten dat men de getallen 1–9 aangaf met rechte spijkertjes: is het getal 1, is het getal 2, etc. Het getal 10 werd aangegeven met een klein driehoekje: (de “winkelhaak”).

Het is opmerkelijk dat, vanwege het zestigtallig systeem, het teken ook voor het getal 60 kan staan. Of dit teken 1 of 60 aanduidt is afhankelijk van de positie van de tekens: lezen we als het getal 11, bestaande uit 10+1, lezen we als 70, bestaande uit 60+10. Vanaf 60 begint het weer zoals vanaf 1. Het verschil tussen 1 en 60 is niet te zien en ook is bijvoorbeeld het verschil tussen 2 en 61 lastig te herkennen, omdat daarvoor dezelfde tekens worden gebruikt. In dat geval is er meer ruimte tussen beide tekens(clusters). Zie ook [HIER](#) voor een handige site om te zien hoe je elke getal in het spijkerschrift kunt schrijven.

 1	 11	 21	 31	 41	 51
 2	 12	 22	 32	 42	 52
 3	 13	 23	 33	 43	 53
 4	 14	 24	 34	 44	 54
 5	 15	 25	 35	 45	 55
 6	 16	 26	 36	 46	 56
 7	 17	 27	 37	 47	 57
 8	 18	 28	 38	 48	 58
 9	 19	 29	 39	 49	 59
 10	 20	 30	 40	 50	

Afb. 11 Babylonische getallen van 1 t/m 59

Tellen in het Syrisch

Het Syrisch heeft een ander telsysteem dan het Akkadisch. Allereerst hebben ze naamwoorden om getallen aan te geven, zoals “één” en “twee” in het Nederlands. In schrift gebruiken ze vaak niet deze volledige naamwoorden, maar een korter systeem. Dit is te vergelijken met 1, 2, 3, etc. wanneer we Nederlands schrijven. Dit systeem werkt als volgt: de eerste 10 letters vormen getallen 1 tot en met 10. De hierop volgende letters vormen getallen 20, 30, etc. tot en met 100. Hierna krijgen de letters waarde 200, 300, 400. Omdat het alfabet niet langer is, zijn getallen 500, 600, en verder een combinatie van meerdere letters. Bij 1000, 2000, 3000 en verder beginnen ze verwarrend genoeg weer bij de eerste letter van het alfabet. Getallen zoals 413 worden geschreven als $400 + 10 + 3 =$.

Eenheden	Tientallen	Honderdtallen	Duizendtallen
1 	10 	100 	1000
2 	20 	200 	2000
3 	30 	300 	3000
4 	40 	400 	
5 	50 	500 	
6 	60 	600 	
7 	70 	700 	
8 	80 	800 	
9 	90 	900 	

Opdracht bij tellen in andere schriftsystemen

1. Schrijf je leeftijd in het Akkadisch en Syrisch. *Let op: Syrisch schrijf je van rechts naar links.*
2. Schrijf je geboortjaar in het Akkadisch en Syrisch.
3. Welke verschillen vallen je op wanneer je je naam in het spijkerschrift of alfabet schrijft?

7. Uitsmijter: De Amarna-brieven

Een mooie manier om te zien hoe het Akkadische spijkerschrift is gebruikt als lingua franca in het oude Midden Oosten, is te vinden in de Amarna-brieven. Dit is een verzameling van ongeveer 350 kleitabletten, brieven, uit de 14e eeuw v.Chr., vernoemd naar de Egyptische vindplaats Tell el-Amarna, of Achet-Aten, zoals het in de oudheid heette. Deze brieven zijn geschreven tussen verschillende koningen uit het Midden Oosten. De ene koning was belangrijker dan de andere: er waren vier 'grote koningen', de rest was 'vazalkoning' onder invloed van een grotere koning. Grote koningen waren de heersers van Babylonië, Mitanni, de Hethieten en Egypte. Vazalkoningen schreven aan een grote koning over politieke spelletjes, waar grote koningen communiceerden over (politieke) huwelijken, cadeaus, en allerlei andere kleinere en grotere zaken.

De stijl van de brieven oogt vaak informeel: er wordt geklaagd, gezeurd, gesproken in verwijtende taal, waarbij een vazalkoning tot een grotere koning spreekt zoals tot zijn vader, en grotere koningen onderling als broers. Een van de [brieven](#) is van koning Burnaburiash II, die van c. 1359–1333 v.Chr. koning was van Babylon, aan de farao van Egypte. Deze farao wordt in het spijkerschrift Ni-ip-ḥu-ur-ri-ri-ia genoemd, wat waarschijnlijk een vervorming van een van de namen van Achnaton kan zijn: Nefer-kheperu-re. Burnaburiash schrijft het volgende (EA 9):

Zeg tegen Nibhurrereya, de koning van Egypte, mijn broer: Zo (spreekt)
Burnaburiash, de koning van Karaduniyash, uw broer. Voor mij gaat alles goed.
Voor u, uw huishouden, uw vrouwen, uw zonen, uw land, uw magnaten, uw
paarden, uw strijdagens, moge alles heel goed gaan.

Vanaf het moment dat mijn voorouders en uw voorouders een wederzijdse
vriendschapsverklaring aflegden, stuurden ze elkaar prachtige
welkomstgeschenken en weigerden geen enkel verzoek om iets moois. Mijn broer
heeft me nu twee mina goud gestuurd als mijn welkomstgeschenk. Als goud
overvloedig is, stuur me dan zoveel als uw voorouders (stuurden), maar als het
schaars is, stuur me dan de helft van wat uw voorouders (stuurden). Waarom
hebt u me twee mina goud gestuurd? Op dit moment is mijn werk aan de tempel
omvangrijk en ben ik druk bezig met de uitvoering ervan. Stuur me veel goud. En
wat u van uw kant ook nodig hebt uit mijn land, schrijf me dan, zodat het naar u
kan worden gebracht.

In de tijd van mijn voorvader Kurigalzu schreven alle Kanaänieten hem hier:
“Kom naar de grens van het land, zodat we in opstand kunnen komen en een

bondgenootschap met u kunnen sluiten.” Mijn voorvader stuurde hun dit (antwoord) en zei: “Vergeet het maar dat u een bondgenootschap met mij hebt. Als u vijanden wordt van de koning van Egypte en een bondgenootschap met iemand anders hebt, zal ik u dan niet komen plunderen? Hoe kan er een bondgenootschap met mij zijn?” Omwille van uw voorvader heeft mijn voorvader niet naar hen geluisterd. Wat mijn Assyrische vazallen betreft, ik was het niet die hen naar u stuurde. Waarom zijn ze op eigen gezag naar uw land gekomen? Als u van mij houdt, zullen ze geen enkele zaken doen. Stuur ze met lege handen naar mij terug. Ik stuur u als welkomstgeschenk drie minas echte lapis lazuli en vijf span paarden voor vijf houten strijdagens.

In de brief benadrukt Burnaburiash het belang van de goede relaties tussen de twee koninkrijken. Ook laat hij duidelijk merken dat hij goud nodig heeft voor zijn werk aan een tempel. Goud is een terugkerend thema in de totaal negen brieven van Burnaburiash en Achnaton: in andere brieven lezen we dat Achnaton onder andere 1200 mina goud stuurt als bruidschat om met een Babylonische prinses te trouwen (EA 14) en dat Burnaburiash klaagt dat niet al het goud dat de Egyptische farao gestuurd had, is aangekomen (EA 10). In de regeringsperiode van Burnaburiash lopen de spanningen met de Egyptenaren op, wanneer de Egyptenaren betrekkingen aangaan met de koning van de Assyriërs, de rivaal van Burnaburiash. De Amarna-brieven geven een unieke inkijk in de contacten tussen machthebbers in de 14e eeuw die communiceren in hun lingua franca, het Akkadisch.

Wist je dat...

de spanningen in de 14e eeuw ook duidelijk worden in andere brieven? In de brieven van Rib-Hadda, vazalvorst uit Byblos, aan de Egyptische farao Achnaton lezen we hoe Byblos steeds meer in het nauw gebracht wordt en om hulp vraagt, zonder wederhoor. Byblos werd overigens zeer rijk door de handel in cederhout aan Egypte.

Opdrachten bij de Amarna-brieven

1. Wat zou jij Burnaburiash schrijven als antwoord op zijn brief?
2. Leg uit waarom de Amarna-brieven een belangrijk document zijn om de relaties tussen de grote landen in de 14e eeuw v.Chr. te bestuderen.
3. Schrijf je eigen Amarna-brief. Beantwoord voordat je begint met schrijven de volgende vragen:
 - Aan welke koning schrijf je de brief?
 - Ben je een grote koning of een vazalvorst, en hoe heet je?
 - Wat is de reden dat je de brief schrijft en wat wil je ermee bereiken?

Wist je dat...

een andere brief in spijkerschrift beroemd is geworden in verschillende 'memes'? In deze brief geschreven door een zekere Nanni en gericht aan Ea-nāšir klaagt Nanni over de kwaliteit van het koper dat Ea-nāšir heeft verkocht aan Nanni en de slechte service rondom de aankoop. Zie ook [HIER](#) voor meer informatie over het tablet en de geschiedenis van de meme.

Musea en bibliografie

Aansluiting bij Nederlandse musea

Rijksmuseum van Oudheden

Het Rijksmuseum van Oudheden heeft een vaste tentoonstelling over het Oude Midden Oosten. Hier zijn objecten uit Mesopotamië, zoals reliëfs, rolzegels en kleitabletten te vinden. Eind 2024 is de opstelling van de zaal vernieuwd. Een bezoek met een schoolklas is gratis t/m 18 jaar, ook bij eventuele rondleidingen of workshops. Het is op verzoek mogelijk om een rondleiding op deze afdeling te boeken: neem hiervoor persoonlijk contact op met het museum.

Allard Pierson

Het Allard Pierson presenteert hun collecties in interactie met elkaar, waardoor er geen aparte Oude Midden Oosten afdeling is. In de 'Bronstijdzaal' en op de afdeling 'Stad en Schrift. 3500–1000 v.Chr.' zijn er echter genoeg objecten uit Mesopotamië te vinden en de presentatie in samenhang met andere gebieden en culturen biedt interessante invalshoeken om met leerlingen te bespreken.

Literatuur

Bulut, A., *Woordenboek Nederlands-Syrisch, Syrisch-Nederlands* (1993).

De Boer, R., *Lees direct spijkerschrift zonder voorkennis* (2021).

Folmer, M.L., "De Achikar-traditie", *Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en Zijn Tradities* 31 (2017), pp. 73–83.

Gzella, H., *De eerste wereldtaal: De geschiedenis van het Aramees* (2007).

Labat, R., *Manuel d'Épigraphie Akkadiene* (5e editie 1976).

Lion, B. en C. Michel, *Het spijkerschrift en zijn ontcijfering* (Nederlandse vertaling K.R. Veenhof, 2009).

Moran, W.L., *The Amarna Letters* (1992).

Payne, A., *Hieroglyphic Luwian. An Introduction with Original Texts* (2014).

Sijs, N. van der, en J. Engelsman, *Nota Bene* (2000).

Taylor, J., "Tablets as artefacts, scribes as artisans", in *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture* (2011), eds. Karen Radner en Eleanor Robson.

Waal, W.J.I., "Ouder dan je zou denken: de leeftijd van het Griekse alfabet", *Lampas: Tijdschrift Voor Nederlandse Classici*, 52.4 (2019), pp. 395–415.

Woodard, R.D., *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages* (2004).

Tips

Taalkundeolympiade

Deze [wedstrijd](#) voor bovenbouwleerlingen gaat over allerlei oude en moderne talen en schriftsystemen. Met een beperkt aantal aanwijzingen worden leerlingen uitgedaagd om tekens, woorden, getallen en hele zinnen van en naar een vreemde taal of schriftsysteem om te zetten. Via de site is het boek ‘Van Sanskriet tot Spijkerschrift’ te vinden en allerlei andere opgaven, ook over het spijkerschrift en verschillende Semitische talen. Hoewel gemaakt voor bovenbouwleerlingen, zijn met een aantal aanwijzingen de oefeningen ook geschikt voor gemotiveerde onderbouwleerlingen.

Sardis inscriptie

Deze inscriptie geldt als de “Steen van Rosetta” voor de ontcijfering van het Lydisch: het is een tweetalige inscriptie uit de vierde eeuw voor Christus, geschreven in het Aramees en Lydisch, een Indo-Europese taal die van de 8e tot en met de 3e eeuw v.Chr. in het hedendaagse Turkije gesproken werd.

Luwisch en Hettitisch: Indo-Europese linguae francae in het spijkerschrift en hiërogliefenschrift

In Anatolië, huidig Turkije, werd in de oudheid zowel spijkerschrift als een eigen hiërogliefenschrift gebruikt voor onder andere het Luwisch en Hettitisch. Dit zijn Indo-Europese talen die als zodanig van dezelfde taalfamilie zijn als bijvoorbeeld het Nederlands, Grieks of Latijn. Zeker in de bovenbouw is het interessant om leerlingen hiermee te laten puzzelen. Zie voor een introductie in het Luwisch (hiërogliefenschrift) het boek van Annick Payne.

Blog van Jona Lendering over de Amarna-brieven

<https://mainzerbeobachter.com/2023/02/21/ummahnu/>

Podcast “Oudheid” van Epping Productions

[Stemmen uit de Oudheid: Anatolische talen](#), met Alwin Kloekhorst

Het epos van Gilgamesj [deel 1](#) en [deel 2](#) met Willemijn Waal

Digital Impressions project op Edusources

Dit [project](#) van de universiteitsbibliotheek van de VU Amsterdam brengt kleitabletten in het klaslokaal. Er is in dit project geëxperimenteerd met [3D-scans en 3D-prints](#) en vervolgens is er lesmateriaal gemaakt om assyriologie met de voorwerpen zelf toegankelijk te maken. Het lesmateriaal is in principe geschikt voor de bovenbouw maar vormt zeker ook een mooie aanvulling ter verdieping voor leerlingen die ‘Linguae francae antiquae’ hebben doorlopen.

Illustratieverantwoording

Leerlingmateriaal

- Afb.1 Landkaart gemaakt door Frank Beijaard, geplaatst met toestemming van de auteur. Tijdlijn gemaakt door de auteurs.
- Afb.2 Links: Publiek domein via [Cuneiform Digital Library Initiative](#)
Rechts: Afbeelding via <https://cuneiform.neocities.org/CWT/howtowritecuneiform>
- Afb.3 Afbeelding Publiek Domein, [Wikimedia Commons](#)
- Afb.4 Afbeelding (bewerkt) via Researchgate, https://www.researchgate.net/figure/Example-of-some-Arabic-calligraphy-writing-styles_fig3_373337919
- Afb.5 Kaarten gemaakt door Frank Beijaard, geplaatst met toestemming van de auteur.
- Afb.6 Voorwerp BM124955 © The Trustees of the British Museum: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1856-0909-1_5

Docentenhandleiding

- Afb.7 Links: Afbeelding Publiek domein via [Wikimedia Commons](#)
Rechts: Wikimedia Commons, gebruiker [Truth Seeker \(fawiki\)](#)
- Afb.8 Links: Afbeelding via Wikimedia Commons, [Rama](#)
Rechts: [Publiek domein](#)
- Afb.9 Publiek domein UB Vrije Universiteit Amsterdam ([linksboven](#), [rechtsboven](#), [linksonder](#), [rechtsonder](#))
- Afb.10 Afbeelding Publiek domein via [Berlijns Ägyptisches Museum und Papyrussammlung \(Staatliche Museen zu Berlin\)](#)
- Afb.11 Wikimedia Commons, gebruiker [Josell7](#)

Lesbrief Linguae Francae Antiquae

Auteurs: Hanna Hoogenraad en Bas Wagenaar

Met medewerking van: Michèle Meijer en Nolke Tasma

Redactie: Riens de Boer, Kristel Henquet, Inger Kuin en Kokkie van Oeveren

Ontwerp en vormgeving: Tineke Rooijackers | <https://www.tineketekent.nl>

Uitgegeven door: Stichting Zenobia | <https://www.stichtingzenobia.nl>

Deze lesbrief is tot stand gekomen met financiering door

Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux”.

Deze lesbrief maakt deel uit van de module Een Mesopotamische Odyssee, geschreven door Hanna Hoogenraad en Bas Wagenaar en onder redactie van Riens de Boer, Kristel Henquet, Inger Kuin en Kokkie van Oeveren.

Voor deze publicatie is waar mogelijk gebruikgemaakt van rechtenvrije afbeeldingen. Voor het gebruik van de andere afbeeldingen is toestemming gevraagd aan de rechthebbende. Mocht uw afbeelding desondanks onrechtmatig gebruikt zijn, neem contact op met de redactie via info@stichtingzenobia.nl.

Deze lesbrief is gepubliceerd onder de Creative Commons licentie CC BY-NC-ND. Werk gepubliceerd onder deze licentie mag voor niet-commerciële doeleinden worden hergebruikt en gedeeld, mits er niets aan het werk veranderd wordt.

